

מקורותיו של 'מעשה רבי גדיאל התינוק' בספרות הקבלה

מאת גרשם שלום

סיפורי עגנון מרובים בהם גלגולי מוטיבים שבאו לידו מדברי ראשונים, פשטו צורה ולבשו צורה ונעשו דבר חדש ואחיד בידיו. סיפורי-האגדה הקטנים שלו הם חטיבות ספרותיות מושלמות, ששלימות צורתם משכיחה את גלגוליהם ברוחו של האמן מענין לענין. מעשה רבי גדיאל התינוק הוא סיפור ילדים, מעין נוסח יהודי של אגדות האצבעוני אצל האחים גרים ואנדרסן. שחן של מסורת יהודית משוך עליו¹. הגיבור נולד בזכות התורה שהיה אביו מלמד לתינוקות מישראל, נעשה עילוי גדול בתורה ובשבעים לשון, וקטנותו המפליאה מסייעת לו להציל את ישראל בשעת עלילת-דם כמסופר כאן. סי-

1. כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון כרך שלישי, תרצ"א, עמ' שמט—שנד. הסיפור נדפס לראשונה בירחון ('הרימון') בשנת תר"ף או תרפ"א. מסיפורו של עגנון נתהווה הסיפור 'זעירא קטינא' שש. בן-ציון פרסם ב'כתבים לבני הנעורים', ספר חמישי, פרנקפורט ע"ג מיין תרפ"ד, עמ' 69—105. כאן עובדו בהרחבה גדולה המוטיבים של סיפורו של עגנון, ושמו של רבי גדיאל נתחלף בשם זעירא-קטינא. עגנון עצמו השתמש במעשה ר' גדיאל גם בסוף מעשה עזריאל משה שומר הספרים, באותו כרך, עמ' ריב.

פור המעשה מתרחש בארץ ישראל או סביבתה². הכומר ההולך בראש שפעת קלגסים להעליל על ישראל בליל-פסח בולע את רבי גדיאל שקפץ לתוך כוסו של אליהו, כי נטל את הכוס ושתה את כל היין כדי ליצוק שם דם. רבי גדיאל, כיונה במעי הדגה, מצליח להחזיק מעמד במעיו של אותו רשע ובשעת החקירה והדרישה עולה בגרונו ומונעו מלדבר את דברי כזביו, ובסופו של דבר מדבר מתוך גרונו ובלשונו של אותו רשע ומגלה להם את כל העלילה. וכשתלו את הכומר על העץ, בא אליהו הנביא והוציא את רבי גדיאל מתוך מעיו, ובכנף אדרתו הביאו לחמי טבריה ורחצו שם. והלבישו כתנו אור והכניסו למערה אחת ממערות צדיקים³ והיה יושב ולומד עמו קטיגוריא על הרשעים שמציקים כל כך לבניו של הקדוש ברוך הוא. ועדיין רבי גדיאל יושב בישיבה של צדיקים ורושם בכתב אמת כל דבר פשע שמלעיזים אומות העולם על בניו של הקדוש ברוך הוא ובבוא יום ה' הגדול והנורא יצא רבי גדיאל ממקומו וילבש בגדי נקם ויעד כמעיל קנאה... לאמור כך וכך עשיתם כך וכך הלעזתם'.

מנין לו לעגנון דמות זו של רבי גדיאל התינוק? התשובה מעניינת ומעבירה אותנו לצינורות של מסורת-האגדה של בעלי הקבלה. מקורו הבלתי-אמצעי של עגנון היה בלי ספק אחד מספרי המוסר וההנהגה העיקריים של המקובלים האחרונים, הוא ספר הידוע בשם 'שלחן ערוך של ר' יצחק לוריא'. ספר זה, שהופיע בעילום שם המחבר או המהדיר באמצע המאה השבע-עשרה, אינו אלא עיבוד קל של ס' נגיד

2. אביו מגלח שערת ראשו על קברו של ר' שמעון בן יוחאי בל"ג בעומר.

3. העברה כזו של קדוש שנהרג על קידוש השם למערת הצדיקים על ידי אליהו נזכרה בסיפור מיתת ר' עקיבא במדרש משלי (ט, ב), מהדורת בובר, עמ' 62. שם אליהו נוטל את ר' עקיבא המת על כתפיו ומעבירו מרומי לקיסרין, ומשם למערה הנפתחת לפניהם. ואליהו פותח ואומר: 'אשריכם צדיקים... יראי אלהים שגנוז וטמור לכם ומשומר לכם מקום בגן עדן לעתיד לבוא'.

מקורותיו של 'מעשה רבי גדיאל התינוק' בספרות הקבלה ומצוה לר' יעקב בן חיים צמח, מאנוסי פורטוגל ומראשי המדברים בקבלת האר"י בירושלים במחצית הראשונה של המאה השבע־עשרה⁴. ס' נגיד ומצוה לא נדפס כולו, וכתבי־היד המרובים מכילים כמה דברים שחסרים בדפוסים, אבל נמצאים ב'שולחן ערוך של האר"י, שנדפס בפעם הראשונה כבר כחמשים שנה לפני דפוסו הראשון של ס' נגיד ומצוה⁵. ר' יעקב צמח סידר את הספר השלם מתוך כתבי האר"י וכתבי תלמידו ר' חיים ויטאל שהיו לפניו בכתב־יד. וכאן, בשולחן ערוך האר"י, אנו מוצאים בפרק המכונה 'קריאת' [!] בחכמת הקבלה את הסיפור המבוקש לנו⁶. אמנם סיפור זה, כמעט באותו לשון, הובא גם בס' חמדת ימים, מספרי־המופת של ספרות־היראים מתחילת המאה הי"ח, בחלק לשבת קדש פרק ט'⁷, משם 'כתבי הרב ז"ל', שהוא האר"י או תלמידו הרח"ו. אבל שינוי קטן

4. ס' נגיד ומצוה נתחבר בדמשק בסוף כסליו שנת שצ"ח (1637), לפי עדות המחבר בהקדמתו בכמה כתבי־יד, ועיין פרומקין בתולדות חכמי ירושלים, ח"ב עמ' 23, ומה שכתבתי במאמרי על ר' יעקב צמח בקרית ספר שנה כ"ו (תש"י), עמ' 190.

5. שטיינשניידר (ברשימת הבודליאנה, עמ' 1136) ושאר הביבליוגרפים לא הכירו את זהותו היסודית של הספר עם ספרו של ר' יעקב צמח ולא קשרוהו בשמו. ס' נגיד ומצוה נדפס בפעם ראשונה באמשטרדם תע"ב, ואילו השלחן ערוך ('שולחן ערוך / ראה זה דבר חדש אשר הוציאו תלמידי האר"י ז"ל משאר כתבי קודש שלו'— כך בשער הדפוס הראשון) נדפס בפולין (חסר מקום ושנת הדפוס) בערך בשנות ת"כ—ת"ל. המוציא לאור הראשון מעלה בהקדמתו את הרושם כאילו הוא עצמו סידר את הספר: 'חקרתי ודרשתי למצוא דברי חפץ בחיפוש אחר חיפוש וללקוט דברי שושנים'. האם הוא ידוע משאר מקורות? הוא חותם 'המעתיק והמעתיך יצחק בן הגאון הגדול המפורסם מהר"ר חיים אשר עטרת מלכותו שבק חיים לכל חי בק"ק פוזנא הבירה'.

6. בדפוס פרנקפורט דאודרה תנ"א, דף כ"ז ע"ד—כ"ח ע"ב. (הדפוס הראשון אין לו סימני דפים, אבל המאמר נמצא גם שם במקומו).

7. בדפוס ויניציאה תקכ"ג, ח"א דף סח ע"ב.

אחד בתחילת הסיפור מוכיח שעגנון לא מ'חמדת ימים' שאב אלא מ'שולחן ערוך של האר"י'. וזה לשון הסיפור שם: 'בהיכל נוגה בג"ע יש ראש ישיבה בהיכל נוגה סתים וגניזו וטמיר בהיכל קן ציפור⁸ והוא רב גדיאל נער⁹ וכל עמקי התורה וסתריה הוא מגלה ועל ידו ניגלים וכל הצדיקים תאוותם עליו והוא נולד בימי השמד והיה לומד תורה במערה א' והוא בן ז' שנים ובאו גוים ומצאוהו לומד ועשו אותו חתיכות חתיכות ועלתה נשמתו למרום ואו' כמראה הקשת אשר יהיה בענן ביום הגשם כן מראה נוגה סביבותיו ומראה דמות כבוד ה'¹⁰ והעמידו הקב"ה לפניו ונשבע להנחילו היכל נוגה ולגלות על ידו בג"ע סתרי תורה ועמוקיה שלא נגלו קודם לכן וכל הצדיקים שבג"ע תאוותם לראותו ושומעים ממנו עמקי תורה וסתריה. בשעה שהוא יוציא אותיות שם המפורש¹¹ בולטות ונוצצות על ראשו וכל הצדיקים שמחים בו והוא נופל על פניו וגועה ובוכה שלא זכה לבן בעור לם הזה¹². ויהושע בן יהוודק כהן גדול עומד ומנחמו ועומד ואוחז בו ומעמידו על רגליו ואומר קום לך חורי חורי הם בניך. ושבעים תעניות התענה ר"י בן זכאי לראותו והראו לו בחלום גנוזי ז' רקיעים ולסוף כולם ראה אותו ברקיע העליון מזהיר כזוהר הרקיע ושבעים מלאכים סביב¹³ וחמשים מפתחות בידו וכיתות של נשמות צדיקים לפניו ואותיות שם המפורש ניצור צות¹⁴ על ראשו ונגנו מיד ולא ראהו. אמרו לו עד כאן הורשית וזהו כמראה הקשת [אשר יהיה בענן כן מראה

8. צריך להיות: סמוך להיכל קן צפור, ועיין על כך למטה.

9. בס' חמדת ימים חסרה תיבת 'רבי' ונאמר רק: גדיאל נער.

מכאן שהכינוי המלא 'רב גדיאל נער' כפי שנמצא בשלחן

ערוך של האר"י, הוא שהשפיע על מתן השם אצל עגנון.

10. הפסוק אינו כצורתו. בח"י הוא חסר.

11. בח"י: ובשעה שהוא מוציא אותיות שם המפורש מפיו.

12. בח"י: להיות לו בן בעוה"ב.

13. בח"י: סביבותיו.

14. בח"י: יוצאות, וצ"ל נוצצות.

מקורותיו של 'מעשה רבי גדיאל התינוק' בספרות הקבלה הנגה סביב הוא מראה דמות כבוד ה' [15]. וחקרו החכמים על אביו שזכה לבן הזה ומצאו שמעולם לא ראה צורת אדם [רשע] 16 ולא נסכתל מעולם בקשת בריתו ולא הוריד ידו למטה מטיבורו ולא קם מלימודו לעסקי העולם ולא היה צדיק בעולם שלא היה מצטער בצערו ולא דיבר מעולם דברים בטלים אלא עוסק בתורה ובמצוות והוליד בן כזה ומיד מת וילדתו אמו ומתה מיד ונשאר יתום ונתגדל בצער ודוחק גדול ולמד תורה הרבה ונהרג על קידוש השם וזכה לכל זה.

הנה לפנינו אגדה קבלית, שאמנם נקודת-הכבוד שלה בתיאור הדרו של רב גדיאל נער בגן-עדן אבל גם היא מתבססת על סיפור-מעשה בעולם הזה. הקיום המקשרים אגדה זו עם סיפורו של עגנון ברורים. מכאן שם הגיבור שעגנון החליפו לרבי גדיאל התינוק, ובכך נוצר לו המעבר לאגדת האצבעוני, מוטיב שאינו נמצא כלל במקור הראשון. על קטנותו של רבי גדיאל בשנים, המזכה אותו בכינוי 'נער', נתוספה אצל עגנון קטנותו בקומה. גם אצל עגנון הוא נפטר בהיותו צעיר לימים, כנראה לפני שהגיע לבר-מצוה. קדושת אביו, שהודגשה במקור כקדושה של 'שומר הברית' במובן המדויק של המקובלים, נהפכת בסיפור החדש למעלתו של מלמד-תינוקות. בשתי האגדות מקדש רבי גדיאל את השם, אלא שסיפורו של עגנון אינו אומר בפירוש, אם גיבורו נפטר במעיו של אותו רשע אחרי שמילא את שליחותו או שמא הוציא אותו אליהו הנביא חי משם. יותר נראה ההסבר השני, שהרי אינו מעביר נפשו במישרין לגן-עדן אלא רוחץ את גופו, שנתלכלך בטומאתו של אותו רשע, בחמי טבריה.

הסיפור שר' יעקב צמח ובעל ס' חמדת ימים העתיקו מכתבי האר"י, אינו שייך לתחום קבלה זו. מקורו האמתי הוא בספר 'צוואת ר' אליעזר הגדול' הנקרא גם כן 'ארחות חיים',

15. בשלחן ערוך הובאו רק שתי המלים הראשונות של הפסוק.

16. כן הוא נכון בח"י. בש"ע: צורת אדם מימיו.

שאינן להחליפו בספר־מוסר אחר ורב כמות ממנו שנדפס בשם זה פעמים רבות. ספר קטן זה מכיל בחלקו הראשון הנהגות חיים ומוסר, ובחלקו השני תיאור של גן־עדן, ומתוך דפוס פראג שע"ב של ספר זה הדפיסו אהרן ילינק לפני כמאה שנים באוסף המדרשים שלו 'בית המדרש', בשם המלא־כותי 'סדר גן עדן' שנתחדש על ידו¹⁷. ושם (עמ' 136—137) נמצא גם הסיפור שלפנינו בשינויים קטנים. גם על השאלה כיצד הגיע ספר זה להימנות בין 'כתבי הרב' בבית מדרשם של מקובלי ירושלים, אפשר לענות בבירור. רבי חיים ויטאל העתיק לעצמו אוסף גדול של מאמרי קבלה ומדרשי חז"ל, שעוד לא נדפסו בזמנו או שלא ידע כי נדפסו. קובץ גדול זה אינו מכיל כמובן כל דבר מקבלת האר"י עצמו אלא דברי ראשונים בלבד. בידינו נשארו העתקות מקובץ זה, אחת שנעשתה על ידי בנו ר' שמואל ויטאל, והיא עתה בספריית בית־המדרש לרבנים בניו־יורק¹⁸, ואחת שנעשתה על ידי נכדו ר' משה ויטאל ונזכרה ברשימת כתבי־יד שהיו בידי ר' אליעזר אשכנזי איש טוניס ותיאור כתבי־יד זה הגיע אלי במכתב מאת ר' יוסף כהן טנוגי איש טוניס בתחילת שנת תרצ"א. כתבי־יד אלה הכילו את ס' ארחות חיים הנ"ל, שהרח"ו העתיק לעצמו מתוך כתבי־יד. ר' יעקב צמח הכיר יפה את ר' שמואל ויטאל בדמשק, ובלי ספק העתיק משם את האגדה ובאופן זה נכללה ב'כתבי האר"י'. בעל 'חמדת ימים' הכיר את כתבי הרח"ו שנשארו במצרים ויכול היה להעתיק משם.

ומה טיבו של ס' צוואת ר' אליעזר הגדול על שני חלקיו? ילינק ואלה שהעתיקו ממנו, כגון אייזנשטיין ב'אוצר המדרשים', נתפסו להשערת־שוא של ר' מנחם לונזאנו שכוונת הצוואה אינה לר' אליעזר בן הורקנוס אלא לחכם האשכנזי ר' אליעזר בן יצחק שנקרא לפעמים ר' אליעזר הגדול. חכם זה היה חי באמצע המאה האחת עשרה. דברים אלה

17. בית המדרש, חדר שלישי, ליפסיה תרט"ו, עמ' 131—140.

18. ראיתי כתבי־יד זה בשנת תרצ"ח. סימנו A 78, ויש בו קמג דפים.

מקורותיו של 'מעשה רבי גדיאל התינוק' בספרות הקבלה
בטלים מעיקרם, ואין כל ספק שהספר הזה שייך לכתבים
שנתחברו בחוג ספר הזוהר, כפי שכל השוואת תכנו ולשונו
עם ספר הזוהר יוכיחו. ובאמת באה הוכחה זאת באריכות
רבה ובדיוק שאין אחריו כלום בשני הפירושים, ששנים
מגדולי חכמי פולין חיברו בדורות האחרונים על החלק
הראשון שבספר, דהיינו על הנהגות המוסר. נכון הוא ששני
החכמים, ר' גרשון חנוך ליינער מרדזין¹⁹ ור' אברהם מרדכי
ווירניקאווסקי²⁰ מסלונים לא נתכוונו אלא להראות שספר
ארחות חיים בחלק הצוואה שלו ספר קדום הוא מזמנו של
ר' אליעזר בן הורקנוס. ומכיון שהאמינו שבעל הזוהר גם
הוא מהתנאים, הביאו הוכחות למכביר המקשרות את שני
הספרים. אליבא דאמת, ה'מקבילות' כמעט לכל מאמר ומא-
מר שהביאו מן הזוהר, מדוייקות הן לאין ערוך מהמקבילות
משאר דברי רז"ל, ואחדות האופי הספרותי והסגנוני שבספ-
רים הוכח לכל קורא ומעיין בפירושיהם. ומה שחכמים אלו
לא עשו לחלק על 'סדר גן עדן', ניתן גם הוא להיעשות.
והקירבה של התוכן ושל שימושי-הלשון בין שני הספרים
בולטת מאד. אפשר לומר שעשרת העמודים של סדר גן-עדן
מראים כיצד בעל הזוהר היה כותב אילו כתב את ספרו
עברית.

גם במעשה רב גדיאל נער ניכרים שימושי-הלשון הרגילים
בספר הזוהר. ואזכיר כאן מקצת דוגמאות, אלא שיש להת-
חשב בכך שר' יעקב צמח הקציע ושיפץ קצת לשונות
שבמקורן היו קרובים יותר ללשון הזוהר, כפי שנראה גם מן
הלשון ב'סדר גן עדן' הנדפס, ויותר מזה בנוסח של כתב-
היד הקדום של ס' ארחות חיים הנמצא בספריה הלאומית
בפאריס סי' 719 מדף a 190 ואילך. ב'שולחן ערוך האר"י'
נאמר, למשל, 'כל הצדיקים תאוותם עליו', אבל במקור
היה כתוב 'תאוותם אצלו', והוא לשון הזוהר: 'תיאובתא
דלהון לגביה' (ח"ג דף קמג ע"ב). הביטוי 'אותיות שם

19. ספר ארחות חיים עם פירושו נדפס בלובלין תרס"ג.

20. ס' ארחות חיים עם פירוש דמשק אליעזר, ורשה תרמ"ח.

המפורש בולטות ונוצצות על ראשו' הוא ביטוי הרגיל בזוהר, כגון בח"ג דף קסד ע"ב בתיאור של אותיות ספר-תורה של המשיח: 'אתוון דיליה שלהובא דאשא... כלהו בלטי ומנצצי', וכן שם דף קעג ע"א: 'אתוון כלהו לא משתכחין לעלמין בלטי ומנצצי'. שימושי זוהר כאלה 'בול-טים ונוצצים' יותר בכל שאר חלקי סדר גן עדן, ולא כאן המקום להאריך בזה²¹.

גם המסגרת של המוטיבים שבתוכה נמצא הסיפור ב'סדר גן עדן' ותיאורו, הולם בדיוק את ספר הזוהר ותיאורי גן עדן שבו, אלא שבעל הזוהר רגיל להכניס וריאציות בתיאורים כאלה אפילו במקומות שונים בזוהר עצמו, ומכל שכן בשאר כתביו או 'מקורותיו' הדנים בנושא זה, כגון בקטעים המיוחסים ל'ספר חנוך', המובאים באריכות בס' משכן העדות לר' משה די ליאון, וכולם כתובים אף הם בלשון העברית ה'זוהרית' של סדר גן עדן. וריאציה כזאת יש למשל בענין 'היכל הנוגה' הנזכר כאן. בסדר גן עדן הוא היכל 'סתים וגניז וטמיר בהיכל קן צפור'. מתוך המשך הדברים ב'סדר גן עדן' ברור שזהו מקום בגן-עדן התחתון, גן-עדן הארצי, ואילו בזוהר מחולק תיאור זה בשני מדורות שונים: 'היכל הנוגה' הוא מן ההיכלות הגנוזים והטמירים שבגן-עדן העל-יון, לפי תיאור שבעה ההיכלות האלה בזוהר פרשת בראשית, ח"א דף מב ע"ב, ובפרשת פקודי ח"ב דף רמח ע"א. ברם, 'היכל קן צפור' נמצא גם לפי ספר הזוהר בגן עדן שלמטה. בספרותנו נזכר היכל זה, כמקום מושב המשיח בגן-עדן, רק בשני המקורות הללו שלפנינו, בזוהר ובס' ארחות חיים. והוא מוטיב הבנוי כולו על טהרת המיסטיקה: מצות קן צפור, שבזכות קיומה עתיד לבוא המשיח — לפי המדרש דברים רבה — הפכה למקובלים למקום מושבו הגנוז

21. פתיחת האגדה על רב גדיאל שונה קצת במקור. שם נאמר: 'בגן עדן יש ראש ישיבה בהיכל האגוז והוא היכל הנוגה סתום וגנוז סמוך להיכל קן צפור'. היכל סתום וגנוז לא נזכר במדרשים אלא בס' הזוהר בלבד, כגון בח"ב דף רז ע"א: היכלא עלאה טמיר וגניז, וכן שם ח"ב דף רמו ע"ב.

מקורותיו של 'מעשה רבי גדיאל התינוק' בספרות הקבלה של המשיח לפני התגלותו. כשם שהמשיח יוצא מקן צפור זה לפי הזוהר (ח"ב דף ז ע"ב ואילך, ח"ג דף קצו ע"ב וריב ע"ב), כן הוא גנוז גם לפי ס' ארחות חיים 'בהיכל הפנימי אשר המשיח בו, הוא הנקרא קן צפור, והמשיח יוצא משם וכל הצדיקים יוצאים עמו ומתלבש בבגדי נקם העתידים לו לישועתן של ישראל'²². בנוסח המקורי של ס' ארחות חיים נאמר שהיכל הנוגה, שרב גדיאל נער משמש כראש ישיבה בו, הוא 'סמוך להיכל קן צפור'²³. נמצא איפוא שגם לפי כח הדמיון של המחבר נער קדוש זה זכה באמת למעלה עילאית בהיכלי גן-עדן. עצם הרעיון שילד עילוי וטהור-נפש, שנהרג בקטנותו על קידוש השם, הוא הזוכה למעלה הגדולה מכולן, והוא ולא אחד מגאוני התורה נעשה שכנו של המשיח בגן-עדן — בא ללמדנו הרבה על הלך-נפשם של המקובלים שבתוכם נולדה אגדה זאת²⁴.

22. בית המדרש ח"ג, עמ' 132.

23. השם השני שניתן להיכל זה בנוסח שב'בית המדרש' ובכ"י פאריס: היכל האגוז, אופייני אף הוא לחופש בו משנה בעל הזוהר לעתים את צירופי המוטיבים המעסיקים אותו. בתיאור ההיכלות שבפ' בראשית אין אלו שמות נרדפים, אלא ההיכל הששי (היכל הרצון, ולא היכל הנוגה) נקרא 'היכל גנת אגוז' (ח"א דף מד ע"ב). שינויים כאלה באיתור שמות ועניינים רגילים בתיאורי הזוהר על גן-עדן.

24. השאלה מה נעשה לנשמות ההרוגים על ידי גויים העסיקה את המקובלים גם אחרי ספר הזוהר, ובס' לימודי אצילות המיוחס לר' חיים ויטאל (והוא באמת מקבלת ר' ישראל סרוק) באו דברים מלאים כח דמיון על זה (ושוב לגבי תיאור 'היכל' אחר, הוא ההיכל השני הנקרא 'היכל עצם השמים'): 'ודע כשנהרג אדם מישראל ע"י אומות העולם אעפ"י שאינו צדיק כיון שקבל עונשו בזה שנהרג בלא משפט, מיד בא אור-פניאל ולוקח נשמתו ותכף מעורר [מלאך אחר בשם] יוצא פתח וקראתו ולוקח הנשמה ומכניסה בפתח שהוא ממונה עליו וחותק נשמתו ומה שאירע בה בפורפירא דמלכא... ונקרא בגד תכלת ואח"כ מבהיק יותר ונקרא נור דלוק, ולעתיד לבא יתלבש הקב"ה לבוש אדום זה וינקום דם עבדיו השפוך, ונשמה זו הואיל ונחקקה בפורפירא בו נזדככה ומתגדלת אעפ"י שאין בה מעשים יובים

השם 'רב גדיאל נער' לא נמצא בזוהר שלפנינו, אם כי נזכר מלאך בשם גדיאל בתיאור הזוהר של היכל הזכות (הבא אחרי היכל הנוגה), ונאמר עליו בפרשת פקודי ח"ב דף רנב ע"א שהוא יושב בפתח השלישי של היכל זה לצד שמאל והוא שוקל את כל העוונות והרעות שהאדם סוטה אחריהם בעולם הזה [במקום ללכת בדרך הישרה] והוא מוריד אותן לתוך המאזנים להישקל כנגד הזכויות שהוכנסו על ידי אותו מלאך שכנגדו. הוא ממלא איפוא תפקיד הדומה לתפקיד שרבי גדיאל ממלא בסיפורו של עגנון, 'רושם בכתב אמת כל דבר פשע שמלעיזים אומות העולם'

ולטובתה נשברה ונהרגה ואחרי שנחקקה נותנים אותה בחופה הראוי[ה] לה לפי ערכה כי בהכיל זה יש חופות רבות מאד, ולפי שאין בה מעשים נכזית מחופה זו ומצטערת ומתביישת ממעשיה ובזה מקבלת עונשה, ואז פותחין לה חלון אחד בהיכל זה ומחלון זה בא לה קורת רוח ואור מגן עדן ונותן בו כח לישוב בחופה זו, ואור זה הבא אליה דרך חלון נקרא רוח חיים' (למודי אצילות, מונקאטש תרנ"ז, דף ל ע"ד, ומספר זה העתיק בעל ס' עמק המלך דף קעג ע"ד, ולא הזכיר מקורו). גם מוטיב זה נתיסד (מתוך הרחבה) על דברי ס' הזוהר בפ' פקודי בתיאור ז' ההיכלות, ח"ב דף רמו ע"ב, האומר ביתר קיצור כי תחת ידי המלאך אורפניאל שבהיכל עצם השמים נמצאות כל נשמות הרוגי בית דין והרוגי אומות העולם, והוא חוקק את דיוקניהם במלבושו והם נעשים נר דלוק והמלאך מעלה אותן למעלה, מראה אותן לקונו, ואזי הוא (הקב"ה) לוקח אותם וחוקק את הרוגי האומות בפורפירא שלו. רעיון זה של הפורפירא שחוקקות בו נשמות הרוגי אומות העולם, חביב על בעל הזוהר וכבר הובא, בלי ענין המלאך אורפניאל, בהיכלות בפ' בראשית ח"א דף לט ע"א. הרעיון מיוסד על מדרש תהלים למזמור ט: 'כל צדיק שאומות העולם הורגין אותו הקב"ה נותן אותו בפורפירא שלו שנ' ידין בגוים מלא גויות'. אצל ר' ישראל סרוק הפכו הצדיקים להפוכם, שכן הבין את דברי הזוהר בפר' פקודי בהמשך תיאורי החופות של הרוגים אלו, שלא על צדיקים נאמרו הדברים. ר' אברהם בן עזריאל (מחסידי אשכנז) הביא אגדה זו על הפורפירא שהקדושים מישראל מצויירים בו, ממדרש שיר השירים, עיין במהדורת א. אורבך, ח"א (תרצ"ט), עמ' 38 ועמ' 52.

מקורותיו של 'מעשה רבי גדיאל התינוק' בספרות הקבלה על ישראל. ונראה שיפה כיוון, ובדרך שסופר הולך מוליכין אותו! גדולה מזה, תפקידו של גדיאל כלוחם באומות וכמקצץ כוחו של סמאל וגדודיו עלה אף הוא בדעת המקובלים הראשונים. ר' יצחק בן יעקב הכהן מסוריא, שכתב כתביו ערב פרסום הזוהר, מזכיר בפירושו על 'טעמי הנקודות וצורתן' חמשה גוונים או עינים המאירים מעשר הספירות, והם שרים או כחות באצילות המרכבה. והנה על החמישי שבאורות אלה נאמר: 'גדיאל מתפרנס מאצילות קו האמצעי [שהוא ספירת התפארת] שכל גבוהי מרום משתחיים לפני כבודו ומשבחים ואומרים ברוך כבוד י"י ממקומו. ואמרו קצת מחכמי הקבלה כי כן נקרא שם קו האמצעי גדיאל מלשון גודו אילנא (דניאל ד, יא) שהוא עתיד לעקר כל האילן משרשו ולקצץ כל ענפיו זהו סמאל וכל גדודיו שלא ישאר להם שרש וענף'²⁵.

ואם אמרתי שרב גדיאל נער לא נזכר בזוהר, הרי ניתן להוכיח שבעל הזוהר רומז אליו ואל האגדה הנמצאת בס' ארחות חיים. והדברים מוכיחים כיצד דברי הזוהר מתפרשים לפעמים לפי פשטם האמתי מתוך מקורות או עינים שהמחבר חשב עליהם מבלי להזכירם במפורש²⁶. בפרשת בלק

25. עיין בספרי קבלות ר' יעקב ור' יצחק הכהן, בקובץ 'מדעי היהדות' ספר שני (ירושלים תרפ"ז) עמ' קו. וכבר העירותי שם שממקור זה שאב בעל ספר הפליאה שהעתיק את הדברים אגב הרחבה (בדפוס קארעץ תקמ"ד דף ט ע"ד וכ ע"א). מכיון שהשם גדיאל בא בתורה (במדבר יג, י) כשמו של אחד המרגלים (משבט זבולון) ושמו גדיאל בן סודי, מצאו הדרשנים ענין בשמו. לפי המדרש נקרא גדיאל מפני שאמר דברים קשים כגידים על האל (מדרש אגדה, מהדורת בובר, על הפסוק), ואילו אחד מבעלי הקבלה דרשו לשבח: 'שהיה יודע סוד המרכבה וגדולת אל ולפיכך נקרא גדיאל בן סודי, מפני שבא בגלגול בגדולי הדור ובנביאים' (כ"י פאריס 841, דף 210 ע"ב, מהמאה ה"טו). כשמו של מלאך נמצא גדיאל בראשונה בחרבא דמשה, מהדורת גאסטר (תרנ"ו), עמ' X שורה 3, בתוך נוסח של השבעה.

26. כגון ענין 'הר נשפה' (ירמיה יג, טז) שנזכר בזוהר ח"ג דף קצו ע"א ברמז דק כמקום התקבץ השדים ולא נתפרש כלל

ח"ג דף קפו ע"א נאמ על הפסוק בזכריה ג': 'ויראני את יהושע הכהן הגדול עומד לפני מלאך יי וגו' — דסליקו ליה לדינא גו ההוא מתיבתא דרקיעא בשעתא דאתפטר מהאי עלמא. עומד לפני מלאך יי — דא הוא ההוא נער ריש מתיבתא דאיהו חתיך דינא על כלא'. לולא ידענו את המאמר על רב גדיאל נער, שנכתב בקירבה גדולה ביותר לבעל הזוהר (ולפי דעתי על ידו), היינו ודאי משערים שה'נער' הזה, שהוא מלאך יי, אינו אלא מטטרון הנער, כפי הכינוי הרגיל בספרי ההיכלות המיוחסים לר' ישמעאל ולר' עקיבא. ובאמת הדברים מצטרפים במובן־מה יפה לשימוש הזוהר במושג מתיבתא דרקיעא, שהיא ישיבה למעלה למעלה בגן־עדן העליון. בעל הזוהר מזכיר במקומות אחדים זה לעומת זה את זוג המושגים 'מתיבתא עילאה' ו'מתיבתא דרקיעא', ומסביר שבכל מקום ששנינו 'מתיבתא עילאה' אין זו אלא ישיבתו של הקב"ה, ואילו 'מתיבתא דרקיעא' היא ישיבת מטטרון²⁷. עד כאן הכל אתי שפיר, ואפשר לקרוא את מאמר הזוהר מבלי מחשבה אחרת. אבל הצירוף הזה של יהושע הכהן הגדול עם הנער ראש הישיבה נמצא גם בסיפור על רב גדיאל נער, כפי שראינו. כשם שהנער ראש הישיבה מברר את דינו של יהושע בן יהוצדק בספר הזוהר, כן עומד יהושע בן יהוצדק הכהן הגדול על רב גדיאל נער בישיבתו ואוחז בו ומעמידו על רגליו ואומר לו דברי ניהור־מים לאמור: כל תלמידי חכמים שבעולם הם בניך²⁸. קשה

(אזלי למשטטא בטורי חשוך והר נשפה'), ופירושו נמצא רק אצל ר' משה די ליאון בשער יסוד המרכבה (בס' משכן העדות) ובפירוש רבינו בחיי בן אשר על התורה לבראשית ד, כב, (ויניציאה ד"ש, דף טז ע"ד) האומר שארבע מלכות השדים מתקבצות בד' התקופות 'בהר נשפה קרוב להרי חושך'.
27. כן הוא בהשמטות לזוהר פר' יתרו (רזין דרזין) ח"ב דף רעד ע"א, ואותן שתי ישיבות זו לעומת זו גם בח"ג דף קסג ע"א, קצב ע"א וקצו ע"ב.
28. במקום הגירסא הקשה 'חורי חורי הם בניך' נמצא בכ"י פאריס: 'חדודי חדודי הם בניך' שפירושו ברור יותר: החרי־פים והמחודדים, תלמידי החכמים, הם בניך.

מקורותיו של 'מעשה רבי גדיאל התינוק' בספרות הקבלה

לי להניח שצירוף שני האישים בשתי הסיטואציות מקרי הוא, כשם שקשה לי להניח שהכינוי נער לא נבע מתוך תהליכי־נפש מענינים בלבד של בעל הזוהר. נוטה אני להאמין שרב גדיאל נער 'נולד' לבעל הזוהר מתוך צירוף שני מוטיבים: המלאך גדיאל מזה וענין מטטרון הנער ראש הישיבה שברקיע. לעומת הדמות של חנוך בן ירד, שאחרי שס"ה שנים העלה אותו ה' לבין המלאכים והפך למטטרון הנקרא נער בין העליונים והוא עומד בראש ישי' בה משלו ומלמד תורה לכל המוני מעלה ולתינוקות של בית רבן שמתו בלא עתם²⁹ — נתהוותה בדמיונו של בעל הזוהר דמותו של נער אחר, נער ממש, שמת בקטנותו והועמד להיות ראש ישיבה לא בגן־עדן של מעלה ברקיע אלא בגן־עדן שלמטה. ובמקום לקרוא אותו 'מטטרון נער' קרא לו 'גדיאל נער', בשם המלאך שעתיד לחתוך את הדין על סמאל וחייליו שהיא ממשלת זדון של מעלה ושל מטה. ומה שמטטרון הנער מורה לתינוקות, הרי גדיאל הנער מורה לצדיקים דווקא, וכנראה חל פילוג במוטיב היסודי. ועוד הערה ששמעתי מפי חברי דב סדן, עשויה להפיץ אור נוסף על האסוציאציות שמתוכן נתגבשה דמות הנער הקדוש, 'דחתיך דינא על כלא', דווקא סביב השם גדיאל. הרי פירוש שם זה כפשוטו דומה ל־*agnus dei*. אפשר ונתייחד כאן באגדה הקבלית מושג בעל משמעות רבה שנתפתח מפרק נג בס' ישעיה בעולם הנצרות? והרי גם באפוקאליפסה על שם יוחנן ה'שה' הוא החותך את הדין על השטן ועל חייליו למעלה ולמטה!

הקבלה זו בין מטטרון נער, ראש הישיבה במתיבתא דרקי' עא, לבין רב גדיאל נער, ראש הישיבה בהיכל הנוגה, מתבטאת גם בכינויים המופלגים הנדרשים עליהם. כשם שמטטרון הוא 'מלאך ה'', כן רב גדיאל הוא 'מראה דמות כבוד ה'', ועליו נאמר 'כמראה הקשת אשר יהיה בענן'. וכשם

29. מטטרון כמורה התינוקות של בית רבן: עבודה זרה ג ע"ב. בעל הזוהר משתמש ברעיון זה במאמר הנ"ל ברזין דרזין דף רעד.

שלדעת הזוהר ולדעת בעל ס' ארחות חיים נשמות הצדיקים עולות מדי שבת בשבתו מגן־עדן של מטה לגן־עדן של מעלה, מתגלה גם רב גדיאל נער, אף על פי שעיקר מושבו בישיבתו בגן־עדן של מטה, במעמד עליון בסוף כל שבעה הרקיעים, כאילו גם הוא עלה למתיבתא דרקיעא. כשרבן יוחנן בן זכאי ביקש לראותו והתענה שבעים תעניות, 'הראוהו גנזי שבעה רקיעים בחלום ולסוף כלם ראה אותו ברקיע העליון מזהיר כזוהר הרקיע ושבעים כתות של מלאכים סביבותיו וחמשים מפתחות בידו ואותיות שם המפורש על ראשו ונגנו מיד'.

יש מקומות בזוהר שנזכר בהם 'ראש מתיבתא דגנתא דעדן', ולא נאמר מי הוא, והשאלה נשאלת אם אין כוונת בעל הזוהר לרב גדיאל נער שלפנינו. הרי על ידו נגלים בגן־עדן 'סתרים ועמוקות אשר הם בתורה' וכל הצדיקים מתאווים לשמוע דבריו. גם ר' שמעון בן יוחאי אמר לחבריו, לפי סיפור אגדה קבלית בח"ב דף קצ ע"ב, 'חד מלה מאינן מלין דלחישו לי מגו ריש מתיבתא דגנתא דעדן דלא אמרו באתגליא'.

באמת נמצא סיפור ארוך על ראש ישיבה כזה בגן־עדן של מטה בפרשת שלח לך, ח"ג דף קסא ע"ב למטה עד קעד ע"א, והוא מן המאמרים המופלאים והמעניינים ביותר בזוהר, אם כי הוא קטוע וחסר בכמה מקומות, וקירבתו לכמה עניינים שבסדר גן עדן של ס' ארחות חיים, בולטת ביותר. גם התחלת המאמר הארוך הזה חסרה בזוהר שלפנינו, ושמו של ראש הישיבה שכנראה היה נזכר שם, לא פורש במאמר הקטוע שבידינו. הוא נקרא כאן רק בכינוי הקבוע 'רב מתיב־תא' סתם. הוא דורש בפני ר' שמעון בן יוחאי וחבריו סודות התורה, ולפעמים הם שומעים תורה בשם רב מתיבתא זה מפי ממונה או מורה־דרך המעביר אותם בנוף שהוא ספק ארץ מתי־מדבר וספק גן־עדן. מתגלות אליהם דמויות רבות מתוך ישיבות גן־עדן והם רואים מערות הצדיקים ובתי הנשים הצדקניות ושאר ענייני גן־עדן, ופרטים רבים כאן קשורים קשר הדוק עם שאר חלקים של סדר גן עדן שבס'

מקורותיו של 'מעשה רבי גדיאל התינוק' בספרות הקבלה ארחות חיים³⁰. מלבד כמה דרושים של 'רזין עתיקין' שהם שומעים מפי רב מתיבתא זה³¹, בא כאן גם תיאור חזוני ארוך של היכל פנימי מאד, שאינו אלא מגדלו של מלך המשיח (ח"ג דף קסד ע"ב). כל הדפים הללו מהווים כעין ווריאציה והרחבה רבה של מוטיבים המונחים ביסוד סדר גן עדן הנ"ל, ונשאלת השאלה אם אין קשר ישר בין רב גדיאל נער ואותו רב מתיבתא עלום-השם, היודע את כל סודות גן-עדן וסודות התורה, והיודע לתאר גם את היכלו של מלך המשיח — והרי ראינו בס' ארחות חיים שהיכלו של רב גדיאל נער סמוך להיכלו של המשיח, וגם כאן ההקבלה בין מטטרון במסורת ספרות ההיכלות לבין רב גדיאל בולטת מבחינה אחרת: ב'ספר היכלות' (המכונה גם ספר חנוך העברי) מגלה מטטרון המלאך לר' ישמעאל את סודות היכלות המלאכים ועניני צבאות מרום, ואילו בקטע זה של רב מתיבתא מגלה ראש הישיבה שבגן-עדן לרשב"י את סודות גן-עדן של מטה, והם 'פורחים' מהיכל להיכל. מאידך גיסא קרוב המוטיב היסודי שבאגדה על רב גדיאל נער למוטיב חביב ביותר על בעל הזוהר בכל חלקי ספרו, והוא ענין ה'ינוקות'. בכל מיני לבושים מופיעים כאן סיפורים על 'ינוקא', ילד-פלא, המתגלה לחבריא להפתעתם הגדולה כבעל גילויים מיסטיים, בין שהוא בנו של רב המנוא סבא או בנו של ר' יוסי דפקיעין, מדמויות אגדת הזוהר, בין שהוא סתם ינוקא ללא ייחוס קבוע. אגדת רב גדיאל נער שייכת למסגרת הסיפורים והאגדות האלה, שבעל הזוהר טיפח אותן כל כך³². והרי צוואת ר' אליעזר הגדול, הוא

30. המאמר על דירות הנשים הצדקניות הבא כאן בזוהר (ח"ג דף קסז ע"ב) מקביל לזה שבסדר גן עדן, עמ' 136 (לפני המאמר על רב גדיאל נער!), ויש שינויים בעיבוד כמה פרטים. הרמז על מתי-מדבר וישיבותיהם בסדר גן עדן (שם) מובן מתוך אריכות הדברים בנושא זה בקטע שבזוהר.

31. ח"ג דף קסח ע"א.

32. ענין גילויי הינוקא קשור פסיכולוגי לאגדה אחרת שנת-פתחה בחוג בעלי הקבלה בסוף המאה הי"ג או אחר כך, והוא

ס' ארחות חיים, לא נתחבר כחיקוי מאוחר יותר לספרות הזוהר אלא היה כנראה משלוחות הפרא שהצמיח דמיונו של בעל הזוהר בשעת כתיבת 'המדרש הנעלם', הקדום שבין חלקי הזוהר. הספר שאין כל זכר לו בדורות שלפני הזוהר, הובא באמת בפעם הראשונה מיד אחרי הופעת ספר הזוהר, בס' כ"ד סודות שנתחבר בספרד בשנים הראשונות של המאה הארבע-עשרה³³. אין ספק שהוא הופץ יחד עם קונטרסי הזוהר, או עם שאר כתבי ר' משה די ליאון³⁴, ואין פלא שבמשך זמן רב היה ידוע בחוגי המקובלים בלבד³⁵,

סיפור 'נבואת הילד', שלפי דברי עגנון עצמו (בנאומו בשעת קבלת תואר הדוקטור לשם כבוד באוניברסיטה העברית בחג העשור של מדינת ישראל) משך אותו מימי נעוריו. נבואת הילד שיש בה מתח סיפורי עצום נדפסה בסוף ס' נגיד ומצווה לר' יעקב צמח מאז הדפוס השני, קושטא תפ"ו.

33. בכ"י בריטיש מוזיאום, מרגליות 753, דף י ע"ב. ספר זה הוא גם מהספרים הראשונים (אם לא הראשון) שבהם נזכר 'ספרא דצניעותא' שבזוהר. זמן רב חשבתי שסיפור רב גדיאל נער כבר הובא מ'סדר צוואת ר' אליעזר הגדול' על ידי ר' משה די ליאון עצמו, ב'שאלות ותשובות' שלו בענייני קבלה, כי מצאתיו בכ"י ירושלים 411 8° וכן רמזתי בספרי 'כתבי יד בקבלה', ירושלים תר"ץ, עמ' 35. אבל חברי י. תשבי, שפרסם את כל הקונטרס הזה על פי כתבי-יד אחדים הוכיח באופן משכנע שציטאטה זאת שייכת למספר רב של תוספות שנמצאו רק בכתבי-יד ירושלים ובודאי לא יצאו מתחת ידי ר' משה די ליאון עצמו, ועיין ב'קובץ על יד' של חברת מקיצי נרדמים, ספר חמישי, ירושלים תשי"א, עמ' כח, ועיין גם הערתו של תשבי שם, עמ' יג. תוספות אלו שייכות כנראה למאה הט"ו או הט"ז. סגנון אינו סגנון ר' משה די ליאון.

34. בכתבי-יד הראשון השמור בידינו והמכיל את ס' ארחות חיים כלו, הוא כתבי-יד פאריס 719, הוא נמצא מיד אחרי ס' משכן העדות לר' משה די ליאון הדין בחלקו באותם העניינים של עידון הנשמות בגן עדן וסדרי גן עדן. וגם המקובל ר' מנחם רבא שהעתיק את סדר גן עדן בכ"י איטלקי מסוף המאה הט"ז, מעיד כי מצא אותו בספר אחר 'אצל משכן העדות', עיין שטיינשניידר ברשימת כתבי היד מעזבון הרב מרדכי שמואל גירונדי, ברלין 1872, עמ' 49.

35. בספרות הנדפסת הוא הובא בראשונה בס' האמונות לר' שם

מקורותיו של 'מעשה רבי גדיאל התינוק' בספרות הקבלה

וכתבי־היד המכילים אותו הם קבצי דברי קבלה. לפי כל זה נראה לי שגם רב גדיאל נער אינו אלא דמות שעלתה בדמיון העשיר והפורה של בעל הזוהר, ודמיונו היוצר של ש"י עגנון מעורה כאן, ביודעין או בלא יודעין, בקרקע המיתוס של הזוהר. ויפה העיד עגנון על עצמו ב'ספר המעשים' על אותם ספרים הכתובים שומרונית שהוצעו לו בבית עמקי הוייתו: 'קריתי בהם ותמהתי שאני קורא ומבין ותמהתי שכל מה שכתוב כאן ידוע לי: מהם דברים שאני עצמי כתבתי ונעתקו לכתב שלהם ומהם דברים שביקשתי לכתוב ולא כתבתי מפני שהקולמוס לא קלט אותם'³⁶. מעין הכתבים האלה הוא מעשה רב גדיאל.

טוב בן שם טוב, מסוף המאה הי"ד, פירארה שי"ו, דף סה ע"א.

36. כל סיפוריו, כרך שמיני (תש"ב), עמ' קפא.